

АБ НЕКАТОРЫХ РАЗМОЎНЫХ СІНТАКСІЧНЫХ МАДЭЛЯХ ДЛЯ ВЫРАЖЭННЯ ЭМОЦЫЙ

Асноўнай адзінкай маўленчых зносінаў, як вядома, з'яўляецца выказванне, якому на ўзроўні мовы адпавядае пэўная сінтаксічная мадэль сказа. Кожны з носьбітаў мовы будзе свае выказванні паводле прынятых узораў, выбар якіх абумоўлены камунікатыўнай устаноўкай моўцы, таму і для выражэння сваіх эмоцый у той ці іншай сітуацыі зносінаў чалавек абірае найбольш прыдатную для гэтага сінтаксічную форму. Выбар патрэбнай сінтаксічнай канструкцыі – гэта, з аднаго боку, «выбар паміж эмацыйна нейтральным і эмацыйна маркіраваным сказам-выказваннем», а з другога боку, «выбар мадэлі пабудовы такога эмацыйнага выказвання, якое здольнае выразіць адпаведнае эмацыйнае стаўленне моўцы з улікам канкрэтнага прадмета маўлення» (Піотровская 1993, 11).

Пад эмацыйнымі выказваннямі разумеюцца такія маўленчыя адзінкі, якія ўжываюцца моўцамі для выражэння сваіх эмоцый, пачуццяў, перажыванняў, г. зн. выконваюць эмацыйную функцыю.

Як асобны камунікатыўны тып эмацыйны выказванні вылучаны і прааналізаваны Л.А. Піятроўскай на матэрыяле рускай мовы (Піотровская 1993; Піотровская 1994), аднак у беларускім мовазнаўстве гэты тып выказванняў ніколі не быў прадметам асобнага даследавання. Мадэлі пабудовы выказванняў у роднасных мовах маюць, натуральна, больш агульнага, чым спецыфічнага, але ўсё ж такі арыгінальнасць нацыянальнага вербальнага мыслення, безумоўна, прысутнічае.

Сінтаксічныя мадэлі эмацыйных выказванняў – гэта замацаваныя ў мове схемы, паводле якіх будуюцца мноства выказванняў, што выкарыстоўваюцца для выражэння эмоцый і пачуццяў моўцы. Сінтаксічная мадэль – гэта двухбаковая моўная адзінка, якая мае план выражэння (схема лексіка-граматычных формаў) і план зместу (тыпавое значэнне). Асноўнымі тыпавымі значэннямі сінтаксічных мадэляў эмацыйных выказванняў з'яўляюцца 'эмацыйны стан моўцы' і 'эмацыйнае стаўленне моўцы'. Але такая дыхатамія не адлюстроўвае ўсяго мноства эмацыйных перажыванняў, якія выражаюцца ў эмацыйных выказваннях, а таму тыпавое значэнне той ці іншай структурнай схемы мэтазгодна ўказваць праз называнне канкрэтнай эмоцыі.

На нашу думку, эматыўныя выказванні варта кваліфікаваць як асобны камунікатыўны тып выказванняў на падставе наяўнасці наступных дыферэнцыйных прымет: па-першае, у семантыцы гэтых адзінак дамінуе эмацыйны складнік над рацыянальным; па-другое, яны выконваюць адметную функцыю – эматыўную, а менавіта выражаюць (а не называюць ці апісваюць) эмоцыі і пачуцці суб’екта маўлення.

Сферай ужывання эматыўных выказванняў з’яўляецца гутарковае маўленне, якому ўласціва экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, спантаннасць, непасрэднасць. Менавіта ў паўсядзённых зносінах у неафіцыйных абставінах мы адкрыта выказваем сваё стаўленне да навакольнага свету, у тым ліку эмацыянальна рэагуем на пэўныя раздражняльнікі.

Мэта прапанаванага артыкула – апісаць некаторыя сінтаксічныя мадэлі эматыўных выказванняў. Крыніцамі ілюстрацыйнага матэрыялу сталі творы беларускіх пісьменнікаў А. Дударова, А. Карпюка, А. Макаёнка, М. Матукоўскага, І. Шамякіна. Прааналізаваныя тэксты стылізаваны пад жывое маўленне, але ў рэальных зносінах на беларускай мове ўжываюцца тыя ж канструкцыі.

Мадэль *таксама + мне + (Adj) N_{1,4} + (V)*. Тыпавым значэннем для гэтай сінтаксічнай мадэлі з’яўляецца ‘незадавальненне’, напр.: *Ён [Лаўрэн] раптам асмялеў да таго, што абодвух разумнікаў гатоў быў стукнуць. «Таксама мне гаспадары! – кінуў строга. – Выгані авечак у такую халадзіну на дождж са снегам, воўна іхняя ўмэнт намокне, і запаленне мураванае!»; Кабеціна з ланцужкамі нечакана для ўсіх кіліва заявіла: «Таксама знайшлі мне Лермантава! Таксама знайшлі мне талент літаратурны!»*. У залежнасці ад сітуацыі градус эмацыйнасці можа мяняцца – ад незадавальнення да абурэння. Сітуацыя ўжывання дадзенай мадэлі прадугледжвае наяўнасць як суб’екта, так і аб’екта эмацыянальнай вербальнай рэакцыі, прычым аб’ект падвяргаецца эмацыйнай ацэнцы. На гэтай падставе эматыўныя выказванні, пабудаваныя па разглядаемай мадэлі, адносяцца да эмацыйна-ацэначных. Пастаянным складнікам мадэлі з’яўляецца састаўная часціца *таксама мне*, якая ўтварылася ад прыслоўя *таксама* і займенніка *я* ў давальным склоне. Страціўшы прыметы самастойных часцін мовы, гэтыя адзінкі выконваюць функцыю службовага слова, наяўнасць якога абумоўлівае эматыўнае значэнне выказванняў. Пазіцыю складнікаў, абазначаных лацінскімі сімваламі, могуць займаць любыя словы ў пазначанай граматычнай форме, таму гэтыя кампаненты мадэлі называюцца пераменнымі. Пазіцыя

приметніка рэалізуецца ў маўленні неабавязкова, таму такія кампаненты кваліфікуюцца як факультатыўныя.

Мадэль (а + яшчэ) + (Adj) N_{1,5} + называецца. Тыпавое значэнне гэтай мадэлі – ‘расчараванне’ разам з негатыўнай ацэнкай тых падзей, што сталі прычынай такой эмацыйнай рэакцыі, напр.: «Ну, надумаў да мяне на працу?» – «Хто яго ведае...» – «Шчэ не-е?» – «...» – «Чаго цянеш?» – «Усё неяк так...» – «Ага, не адважваешся! Усё трусіш! Усё хаваешся! **а яшчэ франтавік!**»; Ты, тата, Габсек, Плюшкін!.. *Хто там яшчэ быў скупы? а яшчэ губернатар!* Сорам. Простыя людзі робяць вяселле ў рэстаранах. *А ён заганяе нас у свінушнік – рабочую сталойку на акраіне горада!*; (у рэстаране) *Пачнём, Марына, з таго што ... заменім абрус. Што гэта за ануца? Сорам. Рэстаран называецца.* Пастаянны кампанент *а яшчэ* фарміруе значэнне неадпаведнасці паміж рэальнымі падзеямі і нарматыўнымі ўстаноўкамі моўцы, таму прысутнічае ў выказванні абавязкова (імпліцытна або экспліцытна). Эмацыйныя выказванні дадзенага тыпу не ўжываюцца ізалявана, бо маюць моцную сэнсавую сувязь з папярэднім кантэкстам. Рэпліка моўцы складаецца з дзвюх частак: у першай раскрываецца прычына эмацыйнага раздражнення, у другой – вербальна выражаецца сама эмоцыя праз адпаведнае эмацыйнае выказванне, якое можна назваць своеасаблівым падагульненнем. Лагічная інтэрпрэтацыя зместу такіх сінтаксічных адзінак заключаецца ў наступным: пэўныя асобы ці прадметы не валодаюць прыметамі, якія павінны мець у якасці нормы (індывідуальна вызначанай ці сацыяльна абумоўленай), што становіцца прычынай эмацыйнай рэакцыі.

Мадэль якія + мы + Adj / Part. Тыпавое значэнне дадзенай мадэлі – ‘сарказм’, з’едлівая, злосная насмешка ў адрас суразмоўцы, таму выказванні, утвораныя па дадзенай схеме, выражаюць эмацыйнае стаўленне моўцы і з’яўляюцца эмацыйна-ацэнкавымі. Напр.: (муж з жонкай вырашылі развесціся) «*А знаеш, не будзем мазоліць адзін аднаму вочы. Я пераеду сёння. Неабходнае вазьму... адзенне... і астатняе – калі прыеду на сваёй машыне. Што аддасі...»* – «*Я ўсё аддам. Акрамя хіба кніг...*» – «*Якія мы шчодрыя! Абы з вачэй прэч! Усяго мне не трэба. Я не голая!*»; «*Дзякуй табе за гэты дачны сезон. Ён прадоўжыў маё жыццё. Калі мне паехаць?*» – «*Калі хочаш.*». – «*Не, выстаўленаму за дзверы заставацца нельга.*». – «*Так ужо і выстаўленаму! Якія мы гордыя!*». Асабовы займеннік як заўсёдны кампанент сінтаксічнай мадэлі мае граматычнае абмежаванне: форму 1-й асобы мн. л., хоць моўца непасрэдна звяртаецца да суразмоўцы (2-я асоба). Такое клішэ – свядома абраная структура для выражэння негатыўнага стаўлення

аднаго чалавека да другога. Атрыбутыўныя складнікі мадэлі замяшчаюцца ацэначнымі словамі і абазначаюць тыя прыметы асобы, што сталі прычынай з'едлівай насмешкі.

Рэалізацыя мадэлі *каб* + *Pron* + *V*. Эматыўныя выказванні, утвораныя па гэтай мадэлі, кваліфікуюцца даследчыкамі як інвектыўныя (лаянкавыя) выразы (Конюшкевич 2001; Яновіч 1995), напр.: *Каб ты без памяці пайшоў, зараза чортавая!*; *Каб яны ўсе акалелі, каб яны!*; *Каб ты здох!*; *Каб цябе трасца трэсла!*; *Каб табе заняло ды закаменавала!*; *Каб цябе раздуло ды разадзьмула!* і пад. Паколькі такія канструкцыі з'яўляюцца вербальным сродкам выражэння высокай ступені незадавальнення, злосці, абурэння, нянавісці і падобных адмоўных эмоцый і пачуццяў, то тыпавое значэнне самой сінтаксічнай мадэлі можна вызначыць абагульнена як 'негатыўныя эмоцыі'. Займеннікавы кампанент замяшчаецца ў маўленні толькі асабовым займеннікам 2-й ці 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку, указваючы на таго, каму адрасуецца пракляцце. Адзначым таксама, што ў выказваннях можа ўжывацца і асабовы займеннік у форме 1-й асобы адзіночнага або множнага ліку, але ў такіх выпадках рэалізуецца іншая мэта паведамлення і адпаведна мяняецца семантыка выказванняў: яны ўжываюцца або калі моўца імкнецца пераканаць іншых у праўдзівасці пэўных фактаў, або калі моўца здзіўлены тымі ці іншымі нечаканымі падзеямі., напр.: *Каб я бацькі-маткі не бачыў!*; *Каб я гэтак (так) жыў!*; *Каб я сваіх дзетак не дагадаваў!*. Негатыўная эматыўная семантыка не ўласціва выказванням з займеннікамі 1 асобы, што яшчэ раз пацвярджае псіхалагічную нясхільнасць чалавека ляць самога сябе або быць незадаволеным сваімі ўласнымі ўчынкамі, паводзінамі.

Паводле семантыкі пракляцці нагадваюць пажаданні: уводзяцца ў маўленне злучнікамі *каб*, маюць указанне на адрасата (праз займеннікі), утрымліваюць назву жаданага дзеяння або стану (праз дзеяслоў). У адрозненне ад іншых зычэнняў, пракляццям уласціва «жудасная» вобразнасць і непрамая намінацыя дзеяння або стану. Менавіта таму кленіч *Каб ты здох!* не такі страшны, як рэальнае пажаданне смерці кшталту *Каб ты памёр!*, бо мэта любога сапраўднага пажадання – яго здзяйсненне. Метафара ж робіць жаданае ў пракляццях ускосным, а значыць, быццам бы несапраўдным. Насамрэч, інтэнцыя моўцы ў тым, каб выгаварыцца, эмацыйна разрадзіцца, а таму кленічы – гэта «адзіны магчымы і легальны спосаб зброі, прымянення якой не мае сур'ёзных наступстваў з боку таго, хто праклінаецца» (Конюшкевич 2001, 15). Нягледзячы на павышаны градус негатыву, уласцівы пракляццям, яны вельмі часта

ўжываюцца ў гутарковым маўленні, бо з'яўляюцца своеасаблівым сродкам «выпуску пары», сродкам зняцця стрэсу.

Мадэлі *што + (гэта) + за + (Adj) N_i і ну + і + N_i/Adj/V_f/Adv*. Гэтыя мадэлі з'яўляюцца полісемантычнымі і маюць наступныя тыпавыя значэнні:

1) 'здзіўленне', напр.: *Што за ліха! Куды ж хлопчык падзеўся?; Ну і галаваломка – куды ж бацька мог падзецца?;*

2) 'захапленне', напр.: *Вай, якая грацыя жывой асалоды, што за раскошная пляшчота хаваецца пад гэтай тканінай!; Ягадка. Ну і дзеўка! Чорт у міні-спадніцы, а не жанчына! Дальбог, яна мне падабаецца!;*

3) 'назадавальненне', напр.: *Гастрыв. Не разумею! Як так можна? Усё яму добра, усё хораша! Што за народ?! Б'юць іх – добра, апошнія адбіраюць – хай, дзеці забыліся – так трэба, смерць у вочы глядзіць – заходзь, любая, чарку дам! Лапухі!; Ну і характар! Не ведаеш, што ён выкіне праз хвіліну.*

Першае тыпавое значэнне абазначае эмацыйны стан моўцы, другое і трэцяе – эмацыйна-ацэначнае стаўленне да аб'екта.

Паколькі сінтаксічныя мадэлі маюць больш за адно тыпавое значэнне, то для вызначэння дакладнай семантыкі пэўнага эматыўнага выказвання неабходны шырокі кантэкст.

Дадзеныя сінтаксічныя мадэлі маюць як агульныя, так і адметныя рысы. Падабенства канструкцый заключаецца ў тым, што, па-першае, эматыўнае значэнне абумоўлена наяўнасцю састаўных часціц *што за і ну і*; па-другое, яны маюць падобную структуру (часціца + назоўнік); па-трэцяе, рэалізуюць агульныя тыпавыя значэнні. На падставе гэтых фактаў мадэлі *што + (гэта) + за + (Adj) N_i і ну + і + N_i/Adj/V_f/Adv* з'яўляюцца сінанімічнымі, што пацвярджаецца магчымасцю ўзаемазамены пастаяннага кампанента, параўн.: *Што за народ?! – Ну і народ!; Ну і характар! – Што за характар!*

Нягледзячы на магчымасць такой трансфармацыі, эматыўныя выказванні, утвораныя па згаданых мадэлях, валодаюць пэўнымі семантычнымі адметнасцямі, якія палягаюць у тым, што ў семантыцы выказванняў з часціцай *ну і* пераважае ацэначны кампанент над эматыўным, а ў выказваннях з часціцай *што за* дамінуе эматыўны. Паколькі часціца *што за* мае этымалагічную сувязь з пыталым займеннікам *што*, то выказванні з гэтай часціцай часта афармляюцца пыталым інтанацыяй і адпаведна пыталым (ці ў спалучэнні з клічнікам) на пісьме. Часціца *ну і* мае выклінікавае паходжанне, таму эматыўныя выказванні з гэтай

часціцай не могуць афармляцца пыталнай інтанацыяй, на пісьме яны афармляюцца толькі клічнікам. Акрамя таго, розніца паміж мадэлямі абумоўлена структурнымі асаблівасцямі: сінтаксічная мадэль з часціцай *ну і* мае кампазіцыйныя варыянты за кошт лексіка-граматычнай разнастайнасці пераменнага кампанента, таму ўзаемазамена выказванняў з пераменным складнікам не-назоўнікам, немагчымая, параўн.: *Ну і насмяшыў жа ты мяне!* – **Што за насмяшыў жа ты мяне!*

Разгледжаныя сінтаксічныя мадэлі эматыўных выказванняў з'яўляюцца пераканаўчым аргументам на карысць наяўнасці ў сучаснай беларускай мове адметных сінтаксічных мадэляў для пабудовы выказванняў, у якіх выражаецца эмацыянальнае стаўленне моўцы да рэчаіснасці.

Літаратура

Конюшкевич, М.И. Специфика белорусских проклятий // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Матер. междунар. науч. конф. / Науч. ред. И.И. Токарева. Минск, 2001. С. 11–14.

Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания в современном русском языке: учеб. пособие. Санкт-Петербург, 1993. 71 с.

Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования. Санкт-Петербург, 1994. 147 с.

Янович, Е.И. Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий // Язык и этнический менталитет / Ответ. ред. З.К. Тарланов. Петрозаводск, 1995. С. 55–60.